

ΜΙΑ ΦΩΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΒΗΡΙΚΗ

Basilio Losada

Ο José Saramago, που ζει στην εσχατιά της Ευρώπης, εκεί όπου σπάζουν τα κύματα του Ατλαντικού, απευθύνεται στην ευρωπαϊκή ήπειρο με τόνους από την Ιβηρική. Στο μπαρόκ και ειρωνικό έργο του διαφαίνεται η θέληση να ανοίξει μια νέα σελίδα της πορτογαλικής ιστορίας.

Στον Ζοζέ Σαραμάγκο δεν αρέσει να τον θεωρούν τον πιο αντιπροσωπευτικό μυθιστοριογράφο της νεότερης πορτογαλικής λογοτεχνίας: «Νιώθω απλώς σαν κάποιος που γράφει τα βιβλία του, βιβλία που τυγχάνουν καλής υποδοχής...» Βιβλία που αμέσως μεταφράζονται στις κυριότερες δυτικές γλώσσες και τα οποία, για πρώτη φορά στην ιστορία του πορτογαλικού μυθιστορήματος, έχουν εξασφαλίσει ένα πλατύ κοινό στην Ευρώπη. Ο Σαραμάγκο γράφει από το δυτικότερο άκρο της ευρωπαϊκής ηπείρου για όλη την ήπειρο, ακόμα και αν, όπως στην *Πέτρινη Σχεδιά* του (*A jangada de pedra*), γράφει ειρωνευόμενος την ευκαιρία που ανοίγεται στους λαούς της Ιβηρικής να ασπασθούν τη μια ή την άλλη Ευρώπη.

Στο έργο αυτό, ο Σαραμάγκο εκφράζει με την υπέρμετρη αίσθηση του χιούμορ και της ειρωνίας που τον διακρίνει μια παλιά έμμονη ιδέα: τι περιμένει η Ευρώπη από μας, τους Νοτιοευρωπαίους; Να γίνουμε μια δεξαμενή φθηνού εργατικού δυναμικού, καταναλωτές σαβούρας προερχόμενης από τον Τρίτο Κόσμο, ή πάροχο διακοπών; Η Ευρώπη θα μας σώσει ή θα μας καταστρέψει; Δεν θα υπάρξει σωτηρία ή καταστροφή παρά μόνο στο μέτρο που θα επιβάλουμε στους κανόνες του παιχνιδιού το σεβασμό της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και της κοσμοθεωρίας του, δηλαδή το σεβασμό του πολιτισμού του.

Ιστορία και προϊστορία

Υπάρχει στο έργο του Σαραμάγκο, αν θέλουμε να το κατανοήσουμε στο σύνολό του, μια ιστορία και μια προϊστορία. Η ιστορία αρχίζει το 1980 με την έκδοση του *Levantado do Chao*, ενός έργου που επέφερε μια πραγματική στυλιστική καινοτομία στην αγκυλωμένη έκφραση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Μέχρι τότε, ο Σαραμάγκο ήταν ένας συγγραφέας που μόλις και έχαιρε κάποιες εκτίμησης στην Πορτογαλία, ενώ ήταν άγνωστος έξω από τη χώρα του.

Η προϊστορία, μετά από χρόνια απόκρυφης και επίπονης ωρίμανσης, αρχίζει το 1966 με τα *Poemas possiveis*, και συνεχίζεται με μιαν άλλη ποιητική συλλογή, *Provanvelmente alegria* (1970)· ακολουθεί ένας θαυμάσιος τόμος χρονικών, αναμνήσεων και σκέψεων, ένα υπέροχο βιβλίο, που όμως δεν έχει ακόμα τραβήξει την προσοχή των ξένων εκδοτών, και το οποίο τιτλοφορείται *A bagagem do viajante*.

Αποσκευές πλήρεις για να παρατηρήσει κανείς τον κόσμο και να περιπλανηθεί με πάθος σε όλους του τους δρόμους.

Υπήρξαν και μερικά άλλα βιβλία, συλλογές άρθρων και επιφυλλίδων που είχαν δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Diario de Lisboa*, ένα θεατρικό έργο, σύντομα διηγήματα και ένα μακροσκελές μυθιστόρημα, το *Manual de Pintura e Caligrafia*, που δημοσιεύθηκε το 1977. Αν εξαιρέσουμε το ύφος, ο Σαραμάγκο βρίσκεται ήδη ολόκληρος μέσα σε αυτό το βιβλίο που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε σαν μια ανακεφαλαίωση, ένα σχέδιο που γεννήθηκε μέσα από χίλιες αγνοημένες απόπειρες, μια εξερεύνηση δρόμων ως τότε παραγνωρισμένων.

Η ιστορία αυτού του μέτριου ζωγράφου, ενός πορτρατίστα της καλής κοινωνίας της Λισαβόνας, που ζωγραφίζει μονότονα και εξοργιστικά πρόσωπα, πόζες και στάσεις, και αποφασίζει να γράψει προκειμένου να εκφράσει με μια πειστική καλλιγραφία ό,τι αντιστέκεται

στην παλέτα του ως ζωγράφου, που είναι όμως ικανός να αναλύει σε βάθος τη ζωή, την ψυχή και τις απογοητεύσεις των πελατών του, η ιστορία αυτή, λοιπόν, έχει την πυκνότητα ενός σημαντικού μυθιστορήματος. Υστερεί ωστόσο εξαιτίας της υπερροφίας του λόγου, που το κάνει κυρίως ένα δοκίμιο. Και, όπως συμβαίνει συχνά στο έργο του Σαραμάγκο, εμφανίζεται ο πολιτικός λόγος ο οποίος αποκαλύπτει την αναμφισβήτητη βούληση του συγγραφέα να συγκαταλέγεται στις τάξεις εκείνων που υφίστανται την ιστορία.

Το *Levantado do Chao* (1980) εγκαινιάζει μια δεύτερη περίοδο στο έργο του Σαραμάγκο: την περίοδο κατά την οποία θριαμβεύει στην Πορτογαλία και καθιερώνεται στο εξωτερικό. Στο μυθιστόρημα αυτό, δεν εγκαταλείπει το πολιτικό του μήνυμα, το σαφές και κατηγορηματικό, η αγωνιστικότητα του οποίου στηρίζεται στο Κομμουνιστικό Κόμμα της Πορτογαλίας. Το *Levantado do Chao* είναι μια αφήγηση επικών διαστάσεων πάνω στη φτώχεια και την αγανάκτηση των ανθρώπων στην επαρχία του Αλεντέζο. Χρονικό ανώνυμων ηρώων, ανατομή τυραννικών δομών – της δικτατορίας του Σαλαζάρ – αλλά, πέρα από το «μήνυμα» αυτό, περιγραφική ανθρωπών που είναι προφανώς ηττημένοι και αγωνίζονται για την αξιοπρέπειά τους.

Το βασικό εύρημα του *Levantado do Chao* υπήρξε το ύφος, που έμελλε να γίνει το προσωπικό ύφος του Σαραμάγκο: η εισαγωγή του ευθύ λόγου στην κυρίως διήγηση, στην περιγραφή, χωρίς παύσεις που να δηλώνουν την αλλαγή ομιλητή, χωρίς αισθητές εναλλαγές των σημείων στίξης, ούτε καν όταν γίνεται μια ερώτηση. Το σύνολο θα μπορούσε να είναι χαώδες, εδώ όμως παρεμβαίνει η σχολαστική επαγρύπνηση του Σαραμάγκο, που ζυγιάζει τα αποτελέσματα, οικοδομεί τις παραγράφους, με έναν «σεβασμό στον αναγνώστη» που απαγορεύει σε αυτόν τον τελευταίο να χαθεί ή να νιώσει αποπροσανατολισμένος από συμπαγείς σελίδες όπου περιγραφή και διάλογος αλληλοδιαδέχονται και συμφύρονται. Συχνά επίσης, εγκαταλείπεται τον κυρίαρχο ρόλο του, ο συγγραφέας παρεμβαίνει και εντάσσεται στη διήγηση, προτείνοντας γνώμες, δίνοντας την άποψή του

σχετικά με τις συμπεριφορές, κρίνοντας με τις εύστοχες παρατηρήσεις του την πορεία των γεγονότων.

Τρία είναι τα μυθιστορήματα που έκαναν τον Σαραμάγκο το πιο πολυδιαβασμένο, τον πιο πολυμεταφρασμένο Πορτογάλο μυθιστοριογράφο, τον συγγραφέα που εμφανίζεται σήμερα, είτε το θέλει είτε όχι, ως η πλέον αντιπροσωπευτική μορφή του πορτογαλικού μυθιστορήματος: το *Memorial do Convento* (1982), το *O ano da morte de Ricardo Reis* (1984) και το *A jangada de pedra* (1986), που εκδόθηκαν με δύο χρόνια διαφορά το ένα από το άλλο, και επέβαλαν την παρουσία του Σαραμάγκο στο σύγχρονο λογοτεχνικό πανόραμα, τόσο στην Πορτογαλία, όσο και στο εξωτερικό. Είναι δύσκολο να κλίνουμε προς το ένα ή το άλλο έργο, επιχειρώντας, εντελώς ανώφελα, να τα ταξινομήσουμε ανάλογα με την αξία τους.

Παρά τις διαφορές τους (ως προς την ατμόσφαιρα, την εποχή, την πρόθεση του συγγραφέα), τα έργα αυτά έχουν κάτι κοινό μεταξύ τους στο οποίο πρέπει να ξαναγυρίζουμε αδιάκοπα: ένα μπαρόκ ύφος που δεν είναι ποτέ λεκτικός πληθωρισμός, αλλά αντιπαράθεση ιδεών, τέλεια ρυθμισμένη εννοιολογική ξιφομαχία, λεπτολόγος υπομονή της διάρθρωσης, που υποχρεώνει τον αναγνώστη να συμμετάσχει στο παιχνίδι του λόγου. Πρόκειται για μια παιχιδιάρικη ευφυΐα που οι απρόσμενες αλληλουχίες της καταπλήσσουν, ένα παραδεκτό μπαρόκ που ξεφεύγει από ό,τι ένας διάσημος Πορτογάλος ιεροκήρυκας του 17ου αιώνα χαρακτήριζε ως «ακροβασία πλάνων εννοιών» και ως «σκάκι λέξεων».

Επινοώντας τη γλώσσα εκ νέου

Εδώ ίσως έγκειται σε μεγάλο βαθμό ο λόγος της επιτυχίας του Σαραμάγκο: σε αυτόν τον καλά υπολογισμένο συνδυασμό παράδοσης και νεωτερικότητας, που λαμβάνει πάντοτε υπόψη τον αναγνώστη που παρακολουθεί το κείμενο.

Ο Σαραμάγκο διηγείται ένα περιστατικό αποκαλυπτικό για την κριτική. Ένας φίλος του, του είπε μια μέρα ότι δεν καταλάβαινε ένα από τα μυθιστορήματά του. «Διάβασέ το φωναχτά», του υπέδειξε ο Σαραμάγκο. Θα έπρεπε ίσως, όχι μόνο να διαβάζουμε τον Σαραμάγκο φωναχτά, αλλά να επιστρέψουμε, για να εμπλουτιστούμε πραγματικά από την ανάγνωσή του, στην προφορική έκφραση του κειμένου, ακόμα και όταν είμαστε μόνοι, πράγμα που ήταν, φαίνεται, ο μοναδικός τρόπος ανάγνωσης που χρησιμοποιούσαν κατά την αρχαιότητα.

Οι ηχητικές αξίες της πρόζας – ως μη μιλήσουμε για το ποίημα – γίνονται προφανείς με αυτήν την προφορική ανάγνωση. Στην περίπτωση του Σαραμάγκο, η φωνητική απόλαυση του κειμένου είναι σχεδόν αναγκαία, τουλάχιστον για ορισμένες από τις σελίδες του, εκείνες όπου ο αμύητος ή απρόσεκτος αναγνώστης κινδυνεύει να χαθεί ή να κουραστεί.

Επινόηση της γλώσσας μέσω αυτής της μη νοητικής ανάγνωσης. Συλλογή παλιών όρων, αχρησιμοποίητων σήμερα, αναδημιουργία τους μέσα από την αποκατάσταση της αρχικής τους σημασίας – ή εκείνης που θα ζητούσε και θα απαιτούσε η διήγηση – και απόδοσή τους στον αναγνώστη που είναι ελεύθερος να τους απολαύσει με την άνεσή του, δίχην ανταμοιβής: το *Lavaniado do Chao* είναι ένα έργο υποδειγματικό από την άποψη αυτή. Παροιμίες, ιδιοματισμοί, λέξεις που κατονομάζουν πραγματικότητες εντελώς ξένες στον σημερινό

κάτοικο των πόλεων, αναβιώνουν στις περιγραφές του Αλεντέζο, σε διαλόγους που δεν έχουν τίποτα χωριάτικο, με την ένταση και τον πλούτο εκκολλημένης γλώσσας, θυμίζοντας ενίοτε τα ισπανικά της *Celestina*. Υποδειγματική επίσης είναι και η υπέρροχη μουσική γλώσσα, ο μπαρόκ ρυθμός του *Memorial do Convento*, και η αργόσυρτη, η φορτωμένη με λεπτές έννοιες οικειότητας, πρόζα του *O ano da morte de Ricardo Reis*, μυθιστόρημα στο οποίο η ειρωνία και η μελαγχολία – «δεν υπάρχει ειρωνία χωρίς μελαγχολία», λέει ο Σαραμάγκο – συνδυάζονται σε ένα παιχνίδι άκρας ακριβείας.

Ο Ζοζέ Σαραμάγκο δημοσίευσε πρόσφατα το *Historia do Cerco de Lisboa*. Η πολιορκία και η επανάκτηση της κατεχόμενης από Μαυριτανούς Λισαβόνας, το 1147, από τα στρατεύματα του βασιλέα Αλφόνσο Α΄ Ενρίκες, χρησιμεύει ως αφορμή για μια διπλή ερωτική ιστορία: τον έρωτα του Μογκέιμε και της Οροάνα τον 12ο αιώνα, και τον έρωτα της Μαρίας Σάρας και του Ραΐμούντο Σίλβα τον 20ο αιώνα. Ιστορικό μυθιστόρημα, δοσμένο με τρόπο αρκετά ειρωνικό ώστε ο αναγνώστης να μπαίνει στο παιχνίδι και να κάνει την ανάγνωσή του «από τον εικοστό αιώνα», παιχνίδια με πολλαπλούς καθρέπτες που διαλύουν την υποτιθέμενη αντικειμενικότητα της πραγματικότητας. Ύστερα, θέμα επανερχόμενο, ο άνθρωπος – ο έρωτας, η φιλοδοξία, το μυστήριο της στοργής και της γενναιοδωρίας σε έναν κόσμο που πιστεύει ότι μπορεί να κάνει και χωρίς αυτά – και, προπάντων, η εξέγερση των πράων. Όπως και στο *Levantado do Chao* ή στο *Memorial do Convento*, ή ακόμα και στο *A jangada de pedra*, ο άνθρωπος, ο Προμηθέας, δεν βρίσκει τη λύτρωση παρά μόνο μέσα από το πείσμα και την εξέγερση, στην απαίτησή του να γίνει σεβαστή η αξιοπρέπειά του.

Θα έπρεπε ακόμα να υπενθυμίσουμε το σαφές μήνυμα που διαπερνάει ολόκληρο το έργο του Σαραμάγκο, συμπεριλαμβανομένων και των διηγημάτων και των μυθιστορημάτων της προϊστορίας του: τον ορισμό του ανθρώπου μέσα από την απαίτησή του για ελευθερία, τη διεκδίκηση της αξιοπρέπειας των ταπεινών, μια συνειδητή στράτευση, που κατά βάθος δεν είναι τίποτε άλλο από ανθρωπισμός, ένας ανθρωπισμός που κάνει το επί μέρους πιο πυκνό και το φορτίζει με νόημα. Ίσως, από την άποψη αυτή, το *A jangada de pedra* να είναι το πιο αποκαλυπτικό έργο, περισσότερο ακόμα και από το *Levantado do Chao* όπου η πολιτική στράτευση του συγγραφέα κουράζει καμιά φορά από την υπερβολή που χαρακτηρίζει τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό.

Ορισμένοι είδαν στο *A jangada de pedra* μια συνηγορία υπέρ του «ιβηρισμού». Στην Πορτογαλία του 19ου αιώνα, ο ιβηρισμός υποστηρίχθηκε κατά διαστήματα από την αριστερά, τον καιρό που επικρατούσαν στη χώρα αυτή καθεστώτα ανταρχικά, ενώ στην Ισπανία βρίσκονταν στην εξουσία φιλελεύθερες κυβερνήσεις. Όμως η Πορτογαλία εκδηλώνει πάντοτε μια κάποια δυσπιστία απέναντι στον ιβηρισμό, και φυσικά αυτός έγινε κατανοητός με τρόπο πολύ διαφορετικό στη Λισαβόνα και στη Μαδρίτη. Αυτό που στη Λισαβόνα εθεωρείτο απλώς ως μια δυνατότητα προσέγγισης ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς, στη Μαδρίτη αντιμετωπιζόταν μέσα από την προοπτική της πολιτικής αφομοίωσης.

Αυτή η *Πέτρινη Σχεδιά*, πάνω στην οποία Πορτογάλοι και Ισπανοί ξεμακραίνουν από την Ευρώπη, κατευθύνεται προς Νότον, προς την Αμερική ή την Αφρική. Ξεμακραίνει λοιπόν από μια κοινοτική Ευ-

ρώπη, για την οποία ο Σαραμάγκο φοβάται ότι δεν θα είναι τίποτε άλλο από μια ένωση εμπόρων, μια λέσχη πλουσίων στην οποία εξακολουθούν να πηγαυοέρχονται, μέσα σε επικίνδυνες συνθήκες, οι μετανάστες από το Νότο, μεταμορφωμένοι σε φθινό εργατικό δυναμικό, απαραίτητο για τη λειτουργία των πολυεθνικών συγκροτημάτων που εκμηδενίζουν τον μεγάλο πλούτο της Ευρώπης: την πολιτισμική της πολυμορφία.

Προφανώς, ο ιβηρισμός του Σαραμάγκο δεν τίθεται ως μια ενδεχόμενη αφομοίωση της Πορτογαλίας στην Ισπανία. Αν κατανοήσουμε την Ιβηρική Χερσόνησο ως μια κοινότητα διαφορετικών λαών, ίσως η Πορτογαλία να έχει μια ισότιμη θέση ανάμεσά τους. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι, μετά την παράτολμη περιπέτειά της, η σχεδία επιστρέφει στην Ευρώπη.

Μετάφραση από τα γαλλικά: Σαπφώ Διαμάντη-Αγγελίδη
(Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης - Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών)

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Δημοσιεύτηκε στην επιθεώρηση *Liber* (ένθετο της εφημ. *Le Monde*), τεύχος 1, έτος 2, Μάρτιος 1990.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

- *Os Poemas Possiveis*, Portugalia, Λισαβόνα, 1966 - Ποίηση.
- *Provavelmente Alegria*, Livros Horizonte, Λισαβόνα, 1970 - Ποίηση.
- *Desde Mundo e do Outro*, Arcadia, Λισαβόνα, 1971 - Χρονικό.
- *A Bagagem do Viajante*, Futura, Λισαβόνα, 1971 - Χρονικό.
- *A Ano de 1993*, Futura, Λισαβόνα, 1975 - Ποίηση.
- *Manual de Pintura e Caligrafia*, Morais, Λισαβόνα, 1977 - Βιογραφικό μυθιστόρημα.
- *Objecto Quase*, Morais, Λισαβόνα, 1978 - Διήγημα.
- *A Noite*, Caminho, Λισαβόνα, 1978 - Διήγημα.
- *Levantado do Chao*, Caminho, Λισαβόνα, 1980 - Μυθιστόρημα.
- *Que farei com este Livro*, Caminho, Λισαβόνα, 1980 - Θέατρο.
- *Viagem a Portugal*, Caminho e Circulo de Leitores, Λισαβόνα, 1981 - Χρονικό.
- *O Ano da Morte de Ricardo Reis*, Caminho, Λισαβόνα, 1984 - Μυθιστόρημα.
- *Memorial do Convento*, Caminho, Λισαβόνα, 1986 - Μυθιστόρημα.
- *A Jangada de Pedra*, Caminho, Λισαβόνα, 1986 - Μυθιστόρημα.
- *A Segunda Vida de Francisco de Assis*, Caminho, Λισαβόνα - 1987, Θέατρο.
- *Historia do Cerco de Lisboa*, Caminho, Λισαβόνα, 1989 - Μυθιστόρημα.